

SOUDOBÉ CÍRKEVNÍ DĚJINY („KIRCHLICHE ZEITGESCHICHTE“) V NĚMECKY MLUVÍCÍCH ZEMÍCH A JEJICH AKTUÁLNÍ TÉMATA

MIROSLAV KUNŠTÁT

Předmět tzv. *soudobých církevních dějin* (kirchliche Zeitgeschichte) pokrývá v převažující periodizaci, používané příslušnou německojazyčnou odbornou literaturou, většinou období po nástupu A. Hitlera k moci (1933), i když tento mezník je častěji překračován směrem do vzdálenější minulosti. Dolní časová hranice je tedy „klouzavá“ – podobně jako v pracích k „obecným“ soudobým dějinám (srov. např. hojně citované periodizační definice předmětu oboru jakožto „*Epoche der Mitlebenden*“ Hanse Rothfelse či „*dějin historika, který je zkoumá*“ Eberharda Jäckela).¹ V úvodní eseji před nedávnm založeného časopisu *Kirchliche Zeitgeschichte* (1988) jeho vydavatelé – vesměs evangeličtí teologové – vymezili prostor této disciplíny mezi teologií a historií obecněji jako „historickou reflexi putování církve lidskou společností, jako hledání specifických *základů* jejího konání nad horizontem každodenních politických rozhodnutí.“ Nechtějí přitom rekonstruovat církevní dějiny jako *příběh* či *sled událostí*, ale v souladu s vývojem obecné historiografie (zejména s ohledem na podněty tehdy kulminujících sociálních dějin) obohatit dosavadní tradiční postupy kvantitativní a strukturalistickou deskripcí.² Později v evangelickém prostředí ještě

¹ Jiří Hanuš, Pozvání ke studiu církevních dějin, Brno 1999, s. 118; Thomas Sandkühler, Zeitgeschichte in Deutschland. In: Christoph Cornelissen (ed.), *Geschichtswissenschaften – eine Einführung*, Frankfurt/M., s. 114–120.

² Einführung der Herausgeber (= Gerhard Besier, Jörg Ohlemacher, Martin Onnasch, Peter Steinbach, Manfred Stolpe, Horstdieter Wildner), *Kirchliche Zeitgeschichte* 1 (1988), s. 4–6.

více zesílila kritika přetrvávajícího „předmoderního“ konfesijního vymezení církevních dějin, konfesijního „náhubku“, daného i mechanickým přiřazováním oboru na teologické fakulty.³ Tím byly v zásadě rozptýleny starší obavy „sekulárních“ sociálních historiků, že mezi tradičními církevními dějinami (tak jak jsou pěstovány v Německu) na jedné straně a dějinami náboženství (především ve francouzském pojetí) a sociálními dějinami na straně druhé stále zeje nepřeklenutelná metodologická propast.⁴

Když byla v roce 1962 založena v Bonnu katolická *Kommission für Zeitgeschichte*,⁵ šlo jí o to zkoumat nejenom situaci církve v období nacionálního socialismu, ale zabývat se i předchozím vývojem – a v tehdejším pojetí i předchozími alternativami a selháními. Předmět výzkumu se posléze soustředil na celé politické a sociální dějiny německého katolicismu od počátku 19. století a byl zakončen obdobím, do něhož ještě mohl zasahovat prostor vzpomínek a zkušeností starších generací – tedy zprvu obdobím bezprostředně po r. 1945. Po sjednocení Německa k tomu přibýly zvláště intenzívně pěstované dějiny církve (církví) v NDR. Na rozdíl od evangelického prostředí panovala v komisi již koncem 80. let jednota v názoru, že je třeba „celit zřetelnému katolickému deficitu v náboženských sociálních dějinách a dějinách mentalit“ (Urs Altermatt), přitom je nutné jasně a zřetelně odlišovat katolickou církev a katolicismus – zkrátka využívat nových metodologických postupů k výzkumu „dějin církve ve společnosti“.⁶ Jistou ana-

³ Wolfgang Tischner, *Katholische Kirche in der SBZ/DDR 1945–1951. Die Formierung einer Subgesellschaft in entstehendem sozialistischen Staat*, Paderborn 2001. Kniha zahrnuje na s. 25–29 relativně autonomní úvahu o potřebě významového posunu „soudobých církevních dějin“ směrem k „soudobým náboženským dějinám“, mj. i po francouzském vzoru, kde po 2. světové válce byl termín *histoire de l'église* postupně nahrazen převažujícím *histoire religieuse*. Srv. též Joachim Mehlhausen, *Zur Methode kirchlicher Zeitgeschichtsforschung*, *Evangelische Theologie* 48 (1988), s. 508–521, který v reakci na programové prohlášení časopisu *Kirchliche Zeitgeschichte* (viz výše) kritizuje jeho příliš těsnou vazbu na církev jakožto *instituci*. Jiní odborníci na soudobé církevní dějiny navrhují jako jediné vhodné a pro sekularizovanou společnost srozumitelné řešení jejich zařazení do komplexu obecných dějin, např. Kurt Nowak, *Allgemeine Zeitgeschichte und kirchliche Zeitgeschichte. Überlegungen zur Integration historiographischer Teilmilieus*. In: A. Doering – Manteuffel/K. Nowak (edd.), *Kirchliche Zeitgeschichte*, Berlin 1999, s. 60–78.

⁴ Wolfgang Schieder, *Religionsgeschichte als Sozialgeschichte. Einleitende Bemerkungen zur Forschungsproblematik*, *Geschichte und Gesellschaft* 3/3 (1977), s. 291–293.

⁵ Zvolený název byl poněkud matoucí: šlo o Komisi pro německé soudobé *církevní* dějiny, a to téměř výhradně katolické; v Bonnu ostatně působí i neméně agilní *Katolischer Arbeitskreis für zeitgeschichtliche Fragen e.V.*

⁶ Ulrich von Hehl/Konrad Repgen (edd.), *Der deutsche Katholizismus in der zeitgeschichtlichen Forschung*, Mainz 1988, s. 67.

logii ke zmíněné bonnské komisi představuje na evangelické straně *Evangelische Arbeitsgemeinschaft für Zeitgeschichte* (Evangelická pracovní skupina pro soudobé dějiny), která vznikla v r. 1971 rozšířením oboru působnosti starší *Kommission für die Geschichte des Kirchenkampfes*.⁷

Základnu výzkumu představují v Německu, Rakousku i Švýcarsku samozřejmě teologické fakulty. Jakkoliv je jejich značný, historicky generovaný počet v poslední době vnímám jako přílišný luxus (mají je prakticky všechny „tradiční univerzity“, v konfesijně smíšených oblastech navíc ve dvojím vydání – katolickou a evangelickou), stolice církevních dějin jsou na nich zpravidla zdvojeny či trojeny, přičemž jedna z profesur nese vždy označení „neuere Kirchengeschichte“, „Kirchengeschichte der Neuzeit“ atd., a víceméně pokrývá i to, čím dnes míníme „kirchliche Zeitgeschichte“. Příští osud tohoto oboru bezpochyby souvisí i s budoucností teologických fakult v rámci státních univerzit. Těm nehrozí snad ideologicky vyvolané „vyločení“ ze svazku univerzit, ale spíše chronický nedostatek studentů – a s ním i financí. Samy teologické fakulty (zejména evangelické) tak mnohdy vidí svoji perspektivu nejenom v dekonfesionalizaci a v ještě zřetelnějším přerušení vazby na konkrétní církev, ale i v aktivním směřování ke kulturologickým, resp. kulturněvědeckým (*kulturwissenschaftlich*) disciplínám.⁸

Je tedy zjevné, že metodologická a „světonázorová“ východiska příslušných autorů se v 90. letech stále více odlišovala, nicméně trend pojmát církevní dějiny jako badatelský obor blížící se (či přesněji: otevírající se) sociálním dějinám náboženství začal převažovat. Na to měla jistě vliv zásadní proměna tradičního katolického či evangelického *milieu*, v němž vztah mezi postojově orientovanou kolektivní mentalitou, institucionalizovanou a oficiální sebereflexí církve a individuální formulací hodnot jednotlivých autorů jednoznačně směřoval k posílení, ne-li k monopolu posledního prvku. Přesto však – zcela zjednodušeně řečeno – přetrvává

⁷ V důsledku toho byly touto komisí vydávané *Arbeiten zur Geschichte des Kirchenkampfes* (AGK) v r. 1975 rozšířeny o řadu *Arbeiten zur kirchlichen Zeitgeschichte* (AKZG). Srv. Kurt Dietrich Schmidt (begr.), Heinz Brunotte-Ernst Wolf u.a. (edd.), *Arbeiten zur Geschichte des Kirchenkampfes*, Bd. 1–29, 30 (rejstříky), doplňující svazky 1–15 (sv. 1: bibliografie), Göttingen 1958–1990.

⁸ Srv. např. studii Waltera Spama o novém pojetí teologie jako kulturněvědecké disciplíny ve sborníku *Theologie in der Universität* (vyd. Forschungstätte der Evangelischen Kirchengemeinschaft Heidelberg), Heidelberg 1999, s. 17nn. Sborník obsahuje i další studie o teologických fakultách a jejich perspektivách v světonázorově neutrálním státě.

zřetelný, ne-li zásadní metodologický rozdíl mezi historickou produkcí školených teologů, kteří stále církevní dějiny pojmají – například ve shodě Karlem Barthem – jako *pomocnou teologickou disciplínu* (jakkoliv jsou zároveň školeni k řemeslně precizní práci s prameny),⁹ s produkcí profesionálních historiků, kteří na církevně-historické materii rozehráli všechny aktuální metodologické inovace a podněty. I u nich je však zpravidla brzy rozeznatelný jejich individuální vztah ke konkrétním církvím a míra jejich ztotožnění s jejich posláním.¹⁰

Na církevně historické tituly se specializuje řada původně či doposud konfesně zabarvených nakladatelských domů, nejznámější jsou katolická nakladatelství Herder Verlag (Freiburg i.Br.), Ferdinand Schöningh (Paderborn), Friedrich Pustet (Reznau), Matthias Grünewald Verlag (Mohuč), St.Benno-Verlag (Lipsko), resp. evangelická – Duncker und Humblodt (Berlín), Evangelische Verlagsanstalt (Berlín/Lipsko) a mnoho jiných.

Základní relevantní časopisy jsou především: již zmíněný *Kirchliche Zeitgeschichte* (Göttingen), který postupně nabyl nadkonfesního charakteru, dále renomovaný *Zeitschrift für Kirchengeschichte* (Stuttgart), orientovaný spíše na starší období, s významnou recenzní částí,¹¹ *Theologische Literatur-Zeitung* (obsahuje nejen extrakty z knih a důležitých článků, ale i samostatné studie), *Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte*, *Zeitschrift für neuere Theologiegeschichte*, *Zeitschrift für schweizerische Kirchengeschichte*, *Zeitschrift für bayerische Kirchengeschichte* (obsahující i občasná

⁹ „Die sogenannte Kirchengeschichte antwortet auf keine selbständig zu stellende Frage hinsichtlich der christlichen Rede von Gott und ist darum nicht als selbständige theologische Disziplin aufzufassen. Sie ist die unentbehrliche Hilfswissenschaft der exegetischen, der dogmatischen und der praktischen Theologie“ – Karl Barth, *Kirchliche Dogmatik*, Bd. I/1, Zollikon-Zürich 1932, s. 2–3. Srv. Gerhard Ruhrbach, *Kirchengeschichte*, Gütersloh 1974, s. 111–113.

¹⁰ V „never ending story“ kontroverzí o vztahu papeže Pia XII. k holocaustu je tato transparentnost zvláště zřetelná. Jako dva protilehlé póly lze na jinak pestré škále uvést jezuitu José M. Sáncheze a jeho kultivovaně apologetickou knihu *Pius XII. und der Holocaust. Anatomie einer Debatte*, Paderborn 2000 či americkou studii Michaela Phayera, *The Catholic Church and the Holocaust 1930–1965*, Bloomington 2001, na straně druhé pak zejména knihy, které negativně (až negativisticky) reagovaly na publikování dokumentu papežské komise pro náboženské vztahy k židovství *Vzpomínáme. Reflexe šoab* (1998): John Cornwell, *Hitler's Pope. The Secret History of Pius XII.*, London-New York 1999 (německy: Pius XII. Der Papst, der geschwiegen hat, München 1999) a zejména (v německém vydání) Daniel Goldhagen, *Die katholische Kirche und Holocaust. Eine Untersuchung über Schuld und Sühne*, Berlin 2002.

¹¹ Celoněmecký význam a autoritu tohoto periodika podtrhuje i skutečnost, že je orgánem sekce církevních dějin v rámci Svazu německých historiků (*Verband der Historiker Deutschlands*).

bohemica), dále různé regionální, řádové, diecézní, resp. interdiecézní časopisy (např. tradiční limburský *Archiv für mittelrheinische Kirchengeschichte* zahrnuje území 5 diecézí středního Porýní); ad hoc sem samozřejmě spadají i obecně-historická a teologická periodika.

V Německu také vychází jediný časopis, specializovaný na církevní dějiny Čech, Moravy a „rakouského“ Slezska (v České republice stále nemající ani konkurenci, ani – byť sebevzdálenější – obdobu!), *Archiv für Kirchengeschichte von Böhmen – Mähren – Schlesien*, jehož vydávání je hlavní náplní Institutu pro církevní dějiny Čech, Moravy a Slezska v Königsteinu (Taunus). Časopis založil někdejší tepelský premonstrát Augustin Kurt Huber, doktorand a pozdější asistent Eduarda Wintera (po jeho odchodu na filosofickou fakultu v r. 1940 též dočasný suplent pražské stolice církevních dějin). Ten vymezil jeho poválečný zájem i tematicky, což se odrazilo zejména v prvních ročnících jím redigovaného časopisu. Od 80. let v něm ovšem přibývají témata ze soudobých církevních dějin, zejména problematika katolické církve v Sudetech v letech 1938–1945, dějiny katolického školství a seminářů, monografie o významných církevních osobnostech na pražské německé univerzitě, dějiny stavovských kněžských organizací, dějiny sudetoněmeckého církevního odporu a odboje proti nacismu apod.

Kupodivu stále chybí větší práce k činnosti a postoje církve během odsunu Němců – tu pokrývají spíše memoáry, vydávané např. Sudetoněmeckým kněžským dílem v Königsteinu, resp. Brannenburgu (*Sudetendeutsches Priesterwerk*), příp. i v jeho členském periodiku.^{11a} Péčí této organizace vyšly i některé užitečné reprinty publikací pramenného charakteru, předválečné a válečné schematismy českých a moravských diecézí apod. Ad hoc je vhodné registrovat i publikace někdejších sudetoněmeckých evangeliků (vesměš vlastivědného a vzpomínkového charakteru), vydávané v personálním okruhu Obce Jana Mathesia (*Johann Mathesius-Gemeinde*), případně i její ročenku. Pro novější české a moravské církevní dějiny je užitečné sledovat periodika církevních organizací slezských vyhnanců, zejm. evangelickou ročenku *Jahrbuch für schlesische Kirchengeschichte* a katolický *Archiv für schlesische Kirchengeschichte*.¹²

^{11a} Desiderata možných budoucích výzkumů ve vztahu *Církev – vyhnání* shrnuje Rainer Bendel, *Aufbruch aus dem Glauben*, Köln 2003, s. 22–40.

¹² Základní bibliografickou pomůckou v oboru soudobých církevních dějin německy mluvících zemí připravuje specializované oddělení univerzitní knihovny v Tübingenu: *UB Tübingen – ZID (Zeitschriften- Inhabtsdienst Theologie)*, tzv. *Indices Theologici*, dále *UB Tübingen – Neuerscheinungen Theologie*. Vycházelo v tištěné podobě do r. 2000, nyní elektronicky sub

Základní význam mají v souvislosti s naším tématem především výsledky ediční práce. Rozsáhlé edice z 60. až 90. let pokrývají hlavní církevně-historická témata 19. a 20. století a mapují situaci německých křesťanských církví způsobem, který je stěžejní co do hloubky a rozsahu srovnatelný s jinými státy a regiony. Sem patří např. několikadílná edice Dietera Albrechta *Der Notenwechsel zwischen dem Heiligen Stuhl und der deutschen Reichsregierung* (vedena od uzavření tzv. říšského konkordátu v r. 1933 až do r. 1945, III. závěrečný svazek obsahuje korespondenci nuncia Orseniga), vydávaná od počátku 70. let,¹³ dvoudílná edice Alfonse Kuppera a Ludwiga Volka, zevrubně dokumentující často diskutovaná jednání o říšském konkordátu v roce 1933,¹⁴ edice Bernharda Stasiewského a Ludwiga Volka *Akten deutscher Bischöfe über die Lage der Kirche 1933–1945* (6 svazků),¹⁵ dále péčí Erwina Gatzze vydávané *Akten der Fuldaer Bischofskonferenz* od r. 1871 (doposud 3 svazky);¹⁶ zvláště na Bavorsko jsou orientovány důležité edice Helmuta Witetscheka (a dalších) *Die kirchliche Lage in Bayern nach den Regierungspräsidentenberichten 1933–1943*,¹⁷ třísvezkové *Akten Kardinal Michael von Faulhabers 1917–1945*, vydané Ludwigem Volkem a Heinzem Hürtenem.¹⁸ Dlouhý seznam dnes již představují edice kore-

www-work.uni-tuebingen.de/neuerwZID.htm, bezplatně ovšem jen velmi stručné extrakty. Nejrozsáhlejší anotační a recenzní část k tématu má již zmíněný göttingenský časopis *Kirchliche Zeitgeschichte* (od r. 1988).

¹³ Dieter Albrecht (ed.), *Der Notenwechsel zwischen dem Heiligen Stuhl und der deutschen Reichsregierung*, sv. 1: Von der Ratifizierung des Reichskonkordats bis zur Enzyklika *Mit brennender Sorge*, sv. 2: 1937–1945, sv. 3: Der Notenwechsel und die Demarchen des Nuntius Orsenigo, Mainz 1965–1980.

¹⁴ Alfons Kupper (ed.), *Staatliche Akten über die Reichskonkordatsverhandlungen 1933*, Mainz 1969; Ludwig Volk (ed.), *Kirchliche Akten über die Reichskonkordatsverhandlungen 1933*, Mainz 1969.

¹⁵ Benhard Stasiewski/Ludwig Volk (edd.), *Akten deutscher Bischöfe über die Lage der Kirche 1933–1945*, sv. 1: 1933–1934; sv. 2: 1934–1935; sv. 3: 1935–1936; sv. 4: 1936–1939; sv. 5: 1940–1942; sv. 6: 1943–1945, Mainz 1968–1985.

¹⁶ Erwin Gatz (ed.), *Akten der Fuldaer Bischofskonferenz*, sv. 1: 1871–1887; sv. 2: 1888–1899; sv. 3: 1900–1919, Mainz 1977–1985.

¹⁷ Helmut Witetschek/Walter Ziegler/Helmut Prantl/Klaus Wittstadt (edd.), *Die kirchliche Lage in Bayern nach den Regierungspräsidentenberichten 1933–1943*, sv. 1: Regierungsbezirk Oberbayern; sv. 2: Regierungsbezirk Ober- und Mittelfranken; sv. 3: Regierungsbezirk Schwaben; sv. 4: Regierungsbezirk Niederbayern und Oberpfalz 1933–1945; sv. 5: Regierungsbezirk Pfalz 1933–1940; sv. 6: Regierungsbezirk Unterfranken 1933–1944, sv. 7 (doplňující svazek): Regierungsbezirke Oberbayern, Ober- und Mittelfranken, Schwaben 1943–1945, Mainz 1966–1981.

¹⁸ Ludwig Volk/Heinz Hürten (edd.), *Akten Kardinal Michael von Faulhabers 1917–1945*, sv. 1: 1917–1934, sv. 2: 1935–1945; sv. 3: 1945–1952, Mainz-Paderborn 1975–2002.

spondence a paměti klíčových osobností z prostředí církve a tzv. křesťanské politiky (Clemens August Graf von Galen, Georg Angermaier, Wilhelm Marx a mnoho jiných) či edice, resp. lexika a statistické přehledy, dokumentující církevní odpor proti nacismu a nacistickou perzekuci církevních osob i křesťanských laiků.¹⁹

Příslušná knižní i časopisecká produkce je jen stěží přehlednutelná, o konferenčních a příležitostných sbornících ani nemluvě. Na tomto místě je možno připomenout jenom *profilující témata* knižních monografií a časopiseckých studií v posledních letech. *Církev v nacionálním socialismu* zůstává i nadále tématem základním, definitivně však byla opuštěna předtím převládající linie, pojímající dějiny církve tohoto období výlučně jako *dějiny pronásledování církve nacisty*. Naopak se začínají množit strukturálně i „*ideengeschichtlich*“ založené analýzy, které se snaží zmapovat i ideologické překryvy s nacionálním socialismem a předpoklady, které vysvětlují praktické *soužití* církve a křesťanství s nacismem (byť velmi obtížné a průběžně provázené konfrontacemi a represí).

K tomuto tématu vydal v r. 1998 brilantní studii např. Manfred Dahlmaier, *Carl Schmitt und der deutsche Katholizismus 1888–1936*.²⁰ K problematice hesla *Volk und Glaube* (klíčového pojmu i pro sudetoněmecké církevní dějiny v 30. letech) vyšla např. studie Pii Nordblomové o tiskovém orgánu německých katolíků v předválečném Polsku „Der Deutsche in Polen“ (2000).²¹ Jemné švy mezi voláním po obnově katolické morálky v národním duchu a touhou po „čisté rase“ ozřejmuje Ingrid Richterová v své práci o vztahu katolicismu a eugeniky ve Výmarské republice a po r. 1933.²² Stálým desiderátem se jeví být přesnější zodpovězení otázky, proč ve dvojích volbách 1932 (31. 7.), resp. 1933 (5. 3. 1933) hlasovali obyvatelé

¹⁹ Peter Löffler (ed.), Bischof Clemens August Graf von Galen. Akten, Briefe und Predigten (2 svazky, 1933–1946), Paderborn 1996; Antonia Leugers (ed.), Georg Angermaier 1913–1945, Mainz 1994; Ulrich von Hehl/Christoph Kösters (edd.), Priester unter Hitlers Terror. Eine biographische und statistische Erhebung, Paderborn 1998 atd. atd. Pro sudetoněmecké prostředí má význam zejména přehledná práce o obětech nacismu z řad sudetoněmeckých katolíků z pera Rudolfa Grulichy, *Sudetendeutsche Katholiken als Opfer des Nationalsozialismus*, Brannenburg 1999 (české vydání: *Sudetoněmečtí katolíci jako oběti nacismu*, Brno 2002).

²⁰ Manfred Dahlmaier, *Carl Schmitt und der deutsche Katholizismus 1888–1936*, Paderborn 1998.

²¹ Pia Nordblom, *Für Glaube und Volkstum. Die katholische Wochenzeitung „Der Deutsche in Polen“ in der Auseinandersetzung mit dem Nationalsozialismus*, Paderborn 2000.

²² Ingrid Richter, *Katholizismus und Eugenik in der Weimarer Republik und im Dritten Reich. Zwischen Sittlichkeitsreform und Rassenhygiene*, Paderborn 2001.

protestantských částí Německa v mnohem větší míře pro NSDAP než v oblastech katolických. Jak připomíná ve své nové studii Karl-Joseph Hummel (2003), nelze tento fakt odbývat několika známými klišé, charakterizujícími např. evangelicko-luteránskou církev jako deklarovaně německou *národní* církev, tudíž spíše zasažitelnou virem nacionalismu. Potřeba širokého interdisciplinárního přístupu je nasnadě, cesta k nalezení přesvědčivé odpovědi je spíše v počátcích.²³

Historikové soudobých církevních dějin samozřejmě nemohli nereagovat na některé aktuální podněty. Zatímco otevření vatikánských archivních fondů až po začátek pontifikátu Pia XII. (1939), ke kterému došlo na jaře 2003, se v informovaných kruzích očekávalo, rychlé německé vydání nové knihy Daniela Goldhagena *Die katholische Kirche und Holocaust* (tzv. „Goldhagen II“, 2002) překvapilo: kontroverzní text byl u Goldhagena předpokládán, ale jeho natolik špatná kvalita nikoliv.²⁴ To vyvolalo vlnu recenzí a shrnující publikaci těch historiků, kteří jsou v Německu považováni za znalce osobnosti Eugenia Pacelliho – papeže Pia XII. Do seriálu zdrcujících kritik přispěli např. münsterský historik Michael Feldkamp, autor rozsáhlé nové práce o často dezinterpretovaném vztahu Pia XII. k Německu a Němcům (2000),²⁵ ale i Moshe Zimmermann z Hebrejské univerzity v Jeruzalémě (veřejnosti známý jako příležitostný spolupracovník listu *Süddeutsche Zeitung*), Konrad Repgen, Matthias Drobinski a další.²⁶

Samo otevření vatikánských archivů předběžně přineslo ne snad převratné objevy či překvapení, ale jistě určité korektury dosavadního poznání, například přesnější kontury dlouho připravovaného a nakonec nikdy nezveřejněného papežského dokumentu – jakéhosi *syllabu* nacistických bludů. Ten byl koncipován jako razantní odsouzení moderního nacionalismu (čemuž chtěl papež věnovat 8 *propositiones*), totalitarismu obecně

²³ Karl-Joseph Hummel, *Katholische Kirche, politischer Katholizismus und Drittes Reich*, Paderborn 2003.

²⁴ Daniel J. Goldhagen, *Die katholische Kirche und Holocaust. Eine Untersuchung über Schuld und Sühne*, Berlin 2002.

²⁵ Michael Feldkamp, *Pius XII. und Deutschland*, Göttingen 2000.

²⁶ Michael Feldkamp, *Anleitung zur Hetzjagd*, *Rheinischer Merkur* 41 (2002), s. 9; Moshe Zimmermann, *Jonah, der Wiedergutmacher*, *Süddeutsche Zeitung* (SZ), 10. 10. 2002; Konrad Repgen, *Dostojewski nahm es mit Schuld und Sühne genauer*, *Frankfurter Allgemeine Zeitung* (FAZ) 8. 10. 2002; Matthias Drobinski, *Der Monarchist. Nichts Neues: Der Streit um Goldhagens Faulhaber-Text*, SZ 10. 10. 2002 a mn.j.

(15 propozic) a nacismu speciálně (24 propozic). Archivy překvapily i skutečností, že iniciativy k odsouzení nacismu vyvíjel v počáteční fázi i německý kuriální biskup Alois Hudal, který na konci války prokazatelně napomáhal útěku některých prominentních nacistů do Latinské Ameriky. *Syllabus* byl nahrazen nakonec „mírnější“ encyklikou *Mit brennender Sorge* (1937), na jejímž textu se ovšem osobně podílel i kardinál – státní sekretář Eugenio Pacelli (málo známý katalog nacistických bludů, které bylo Římem zapovězeno šířit na německých katolických teologických fakultách, ostatně expedovalo Sv. Officium již v r. 1934!).

První zhodnocení vatikánských „objevů“ provedl zevrubněji Hubert Wolf, ordinář novějších církevních dějin na univerzitě v Münsteru,²⁷ jiný jeho kolega – mochučský historik a publicista Albert Wucher vyhodnotil na základě nově zpřístupněných pramenů nové skutečnosti kolem iniciativy Edith Steinové ve věci připravované antinacistické encykliky. Její dopis z jara 1933 byl dlouho považován za papežem nezodpovězený, nyní přišla na světlo světa velmi rychlá a bezprostřední odpověď kardinála E. Pacelliho (formulovaná okamžitě v den doručení), autorce poté diskrétně odeslaná prostřednictvím beuronského opata.²⁸

Pozornost církevních historiků je i nadále věnována nejrůznějším formám a projevům katolického antisemitismu a antijudaismu – kriticky např. v hojně diskutované knize Olafa Blaschkeho o katolicismu a antisemitismu ve vilémovském Německu (1997),²⁹ spíše „apologeticky“ pak zejména u Waltera Hannota, Wolfganga Altgelda a Uwe Mazury.³⁰ Seznam studií k tomuto tématu ovšem nelze vyčerpat a průběžně narůstá téměř geometrickou řadou. Zajímavou dimenzi nabyly příspěvky k tomuto okruhu ve Švýcarsku – ne náhodou v časové souvislosti s obecnějšími debatami o švýcarské minulosti za 2. světové války, které iniciovala kauza „spících“ židovských účtů ve švýcarských bankách. V ročnících 1998–88 časopisu *Zeitschrift für schweizerische Kirchengeschichte* byl kriticky shrnut dosavadní katolický výzkum antisemitismu, v existujících distinkcích mezi konzervativním antijudaismem „z věroučných motivů“ a antisemitismem rasového původu bylo sledává-

²⁷ Hubert Wolf, *Vertagt auf unbestimmte Zeit*, FAZ 12. 4. 2003.

²⁸ Albert Wucher, *Postwendend eine Antwort aus Rom*, FAZ 11. 4. 2003.

²⁹ Olaf Blaschke, *Katholizismus und Antisemitismus im Kaiserreich*, Göttingen 1997.

³⁰ Walter Hannot, *Die Judenfrage in der katholischen Tagespresse Deutschlands und Österreichs 1923–1933*, Mainz 1990; Wolfgang Altgeld, *Katholizismus, Protestantismus, Judentum*, Mainz 1992; Uwe Mazura, *Zentrumspartei und Judenfrage 1870/71–1933*, Mainz 1994.

no mnoho umělých dělítek a formalizujících přepážek.³¹ Do diskuse přispěl vedle Olafa Blaschkeho i jeden z nejvýznamnějších švýcarských historiků Urs Altermatt³² – kromě zásadních obecných úvah např. analýzou antisemitské roviny u některých reprezentantů raně modernistické Freiburské školy (podobně též Lukas Rölli – Alkempnen) či rozborem antisemitských článků ve švýcarském katolickém tisku 19.–20. století (Ulrich Köchli), v opozici proti němu vystoupil Josef Lang, v podstatě hájící základní paradigma *antisemitismus versus antijudaismus*.

Tématem výzkumu se stala i doposud opomíjená témata jako např. nacistická perzekuce Svědků Jehovových. Tento dluh byl již částečně narovnan, a to především vydáním rozsáhlého sborníku studií v redakci Hanse Hesseho (2001).³³ Trvalý zájem byl dále věnován proměnám a krizi struktury a součástí politického katolicismu, a to jak v obecněji pojatých pracích, tak v detailních mikrostudiích (např. práce Christoha Kösterse o roli katolického svazového a spolkového života v moderní společnosti, studie Ansgara Krimmera o fenoménu tzv. katolických tovaryšů či práce Dorit-Marie Krennové o křesťanském dělnickém hnutí).³⁴ Pozornost byla přitom zaměřena i na vztah těchto struktur k nacionálnímu a nacistickému hnutí (Wieland Vogel ve studii o vztahu katolické církve k nacionálním bojovým svazům), resp. jejich konflikt s nacionálním socialismem a jejich cílenou destrukci (kniha Anny Blumberg-Ebelová o procesech s představiteli tzv. politického katolicismu před mimořádnými lidovými soudy), stále častěji i na rozpad katolického „sloupu“ a jeho institucí po 2. světové válce (Wilhelm Damberg), případně na jejich redefinici a nové sebeuvědomění zejména po 2. vatikánském koncilu v souvislosti s posílením tzv. laického

³¹ Souhrnně k této materii zejm. Olaf Blaschke, Die Anatomie des katholischen Antisemitismus. Eine Einladung zum internationalen Vergleich. In: O. Blaschke/A. Matthioli (edd.), Katholischer Antisemitismus im 19. Jahrhundert. Ursachen und Traditionen im internationalen Vergleich, Zürich 2000, s. 3–56.

³² Šlo spíše o resumé tezí z jím tehdy vydané knihy. Srv. Urs Altermatt, Katholizismus und Antisemitismus. Mentalitäten, Kontinuitäten, Ambivalenzen. Zur Kulturgeschichte der Schweiz 1918–1945, Frauenfeld 1999.

³³ Hans Hesse (ed.), Persecution and Resistance of Jehova's Witnesses during the Nazi Regime 1933–1945, Bremen 2001.

³⁴ Christoph Kösters, Katholische Verbände und moderne Gesellschaft. Organisationsgeschichte und Vereinskultur im Bistum Münster 1918–1945, Paderborn 1995; Ansgar Krimmer, Der katholische Gesellenverein in der Diözese Rottenburg von 1852 bis 1945, Paderborn 1994; Dorit-Maria Krenn, Die christliche Arbeiterbewegung in Bayern vom Ersten Weltkrieg bis 1933, Mainz 1991.

prvku v církvi (Thomas Grossmann ve studii o Ústředním výboru německých katolíků v letech 1945–1970).³⁵

Rozmach feministické teologie v 80. a 90. letech vedl i ve výzkumu soudobých církevních dějin k objevení role ženy a ženskosti v církvi – zpočátku samozřejmě v podobě zájmu o dějiny mužského „patriarchátu“ v novodobé církvi.³⁶ Tento fenomén se týká ovšem všech období výzkumu, ženy jako světičky a mystičky jsou objevovány v nové dimenzi, historická a teologicko-filosofická interpretace jejich díla je obohacena přístupy psychologickými apod.³⁷ Přístupy feministické teologie a nyní i tzv. *feministického církevního dějepiscetví* jsou poznamenány i nové biografie o Katharině von Bora, Karolíně Bavorské, nově je zkoumán podíl žen na reformaci (Nadja Bennewitz) a na národně-socialistickém „přizpůsobení“ části německého protestantismu (Silvia Lange).³⁸ Tento trend samozřejmě souvisí s explozí této základní tematiky i v časopisech obecně-historických.³⁹

Nebývalého rozsahu i polemického ostří nabyly po r. 1989 práce o postavení a roli církví v bývalé NDR. Registrujeme obdobné názorové střety (byť jemněji diferencovány), které mnohdy provázejí diskuse o roli a postavení církví v Československu v období komunismu. I zde se moderně pojaté soudobé církevní dějiny částečně rodily z prací, koncipovaných zprvu jednostranně jako „dějiny pronásledování a opozice“, rozšiřujících však svůj obzor mnohem rychleji a dále. Teology s odstupem času stále více zajímá, do jaké míry „*církev v socialismu*“ byla i autentickou „*církví v pří-*

³⁵ Wieland Vogel, *Katholische Kirche und nationale Kampfverbände in der Weimarer Republik*, Mainz 1989; Anna Blumberg-Ebel, *Sondergerichtsbarkeit und „Politischer Katholizismus“ im Dritten Reich*, Mainz 1990; Wilhelm Damberg, *Abschied vom Milieu? Katholizismus im Bistum Münster und in den Niederlanden 1945–1980*, Paderborn 1997; Thomas Grossmann, *Zwischen Kirche und Gesellschaft. Das Zentralkomitee der deutschen Katholiken 1945–1970*, Mainz 1991.

³⁶ Irmtraud Götz von Olenhusen (a kol.), *Frauen unter dem Patriarchat der Kirchen. Katholikinnen und Protestantinnen im 19. und 20. Jahrhundert*, Stuttgart 1995.

³⁷ Jako příklad lze uvést sborník Michaela Bangerta a Hildegund Keulové (ed.), „Vor Dir steht die leere Schale meiner Sehnsucht“, Leipzig 1998, o mystických dílech řeholnic z okruhu helftského kláštera (Gertruda z Helfty, Mechtilda z Magdeburgu, Mechtilda z Hackebornu).

³⁸ Za základní kámen „feministické církevní historiografie“ považují její protagonistky sborník Leonore Siegele-Wenschkewitz (ed.), *Frauen Gestalten Geschichte. Im Spannungsfeld zwischen Religion und Geschlecht*, Hannover 1998. Srv. též Silvia Lange, *Protestantische Frauen auf dem Weg in den Nationalsozialismus – Guida Diehls Neulandbewegung 1916–1936*, Stuttgart 1997.

³⁹ Srv. např. Christine Reinle, *Exempla weiblicher Stärke? Zu den Ausprägungen des mittelalterlichen Amazonenbildes*, *Historische Zeitschrift* 270 (1/2000), s. 1–38.

tomné době“ (Kirche in Gegenwart), církví onoho pověstného kvasu, jejíž působení mělo směřovat daleko za hranice daných koordinátů tehdejší moci a zvůle. Řečeno slovy politologa či historika: do jaké míry církve byly (byť marginalizovány) integrální součástí tehdejšího systému a jak fungovaly jako tato součást.

Historikové též postupně zjišťovali, že tradiční konfesní „sloup“ politického protestantismu, resp. politického katolicismu (s provázanou strukturou tradičních institucí – jako izolované, leč vůči totalitní moci rezistentní *milieu*) byl v bývalé NDR „zakonzervován“ ve tvaru, který např. na západě Německa či v Nizozemí téměř paralelně zmizel v 60.–70. letech.⁴⁰ Novým tématem se ukázaly být i vztahy mezi církvemi na západě a východě Německa. Výraznější výstupy v tomto ohledu přinesl teprve konec 90. let v pracích Christiana Hankeho, Joachima Mehlhausena, Leonore Siegel-Wenschkewitzové, Claudie Leppové, Kurta Nowaka a dalších. Za hlavní přínos církevního dějepisceví 90. let lze však považovat vznik rozsáhlých syntéz: heidelberský ordinář moderních církevních dějin Gerhard Besier postupně vydal 3 svazky dějin východoněmecké evangelické církve (1993–1995), jimž předcházely studie o infiltraci církví východoněmeckou Státní bezpečností (Stasi),⁴¹ Bernd Schäfer pak svoji rozšířenou disertaci o vztahu státu a katolické církve v NDR a Thomas Raabe svoji rozsáhlou práci na podobné téma pro období 1949–1961.⁴² Besierem spíše opominutá problematika působení Stasi speciálně v katolické církvi byla pak dodatečně zpracována Dieterem Grandem a Berndem Schäferem.⁴³

Naznačená obsahová škála prací ze soudobých církevních dějin jistě opomíná řadu důležitých a nosných témat, resp. tematických odstínů, což je dáno i sugestivní mocí koncentrovaných historických epoch 20. století (1933, 1945, 1949, 1989) a s ní související potřebou pojednat tzv. velká

⁴⁰ Wolfgang Tischner, *Katholische Kirche in der SBZ/DDR 1945–1951. Die Formierung einer Subgesellschaft in entstehendem sozialistischen Staat*, Paderborn 2001, úvod.

⁴¹ Gerhard Besier, *Der SED-Staat und die Kirche*, sv. 1: *Der Weg in die Anpassung*, München 1993; sv. 2: *1969–1990: Die Vision vom „Dritten Weg“*, München 1995; sv. 3: *1983–1991: Höhenflug und Absturz*, München 1995; týž, „Pfarrer, Christen und Katholiken“: *das Ministerium für Staatssicherheit der ehemaligen DDR und die Kirchen*, 2. vyd. Neukirchen-Vluyn 1992.

⁴² Bernd Schäfer, *Staat und katholische Kirche in der DDR*, Köln-Weimar-Wien 1995; Thomas Raabe, *SED-Staat und die katholische Kirche. Politische Beziehungen 1949–1961*, Paderborn 1995.

⁴³ Dieter Grande – Bernd Schäfer, *Kirche im Visier. SED, Staatssicherheit und die Katholische Kirche in der DDR*, Leipzig 1998.

témata, dotýkající se života společnosti a církve jako celku. Přesto i zde se otevírají (zejména pod vlivem *nouvelle histoire* a sociálních dějin) i témata z nejrůznějších církevních *mikrodějin*. Právě ony vyplňují, zejména na stránkách disertací a časopiseckých studií, nově formulovaná schémata církevních, resp. náboženských dějin, a to zejména tam, kde tradiční tematický i periodizační rozvrh je nahrazován složitějšími paradigmatickými modely (např. na základě transpozice Kuhnovy teorie paradigmat na dějiny křesťanství, jak ji nedávno provedl Hans Küng).⁴⁴

⁴⁴ J. Hanuš, Pozvání ke studiu církevních dějin, s. 120–122. Srv. Hans Küng, *Das Christentum. Wesen und Geschichte*, München 1998.